

УДК 347.135

РОЗВИТОК ЗАСАД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФОРМ ПРАВОЧИНІВ

DEVELOPMENT OF THE PRINCIPLES OF LEGAL REGULATION OF TRANSACTIONS FORMS

Єременко К.О.,
аспірант кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Статтю присвячено дослідженню засад правового регулювання форм правочинів у їх історичному розвитку. Досліджуються законодавчі вимоги щодо форми правочину у дореволюційному та радянському праві та їх вплив на сучасні законодавчі положення щодо форми правочину. Аналізуються погляди науковців щодо сутності поняття форми правочину та їх класифікації з дореволюційних часів до сьогодення.

Ключові слова: форма, правочин, засади, правове регулювання, недійсність, наслідки.

Статья посвящена исследованию принципов правового регулирования форм сделок в их историческом развитии. Исследуются законодательные требования относительно формы сделки в дореволюционном и советском праве и их влияние на современные законодательные положения о форме сделки. Анализируются позиции ученых по определению сущности понятия формы сделки и их классификации с дореволюционных времен до сегодняшнего дня.

Ключевые слова: форма, сделка, принципы, правовое регулирование, недействительность, последствия.

The article is devoted to research of the principles of legal regulation of transactions forms in their historical development. Legislative requirements concerning a transaction form in the pre-revolutionary and Soviet right and their influence on modern legislative provisions on a transaction form are investigated. The scientists' points on definition of essence of concept of a form of the transaction and their classification since pre-revolutionary times till today are analyzed.

Key words: form, transaction, principles, legal regulation, invalidity, consequences.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день найбільш універсальною і найбільш доцільною формою здійснення товарно-грошових та інших майнових відносин виступає правочин, що є складною і багатоплановою цивільно-правовою категорією. За допомогою правочинів виникають, змінюються та припиняються права і обов'язки суб'єктів цивільно-правових відносин. Тому від законності укладення правочинів залежить стан захищеності громадян, а також стабільність цивільного обігу. Однією з умов дійсності правочину є укладення його у необхідній формі, якщо така для нього передбачена законом, недотримання цієї вимоги може привести до недійсності правочину. Тому питанню форми правочинів необхідно приділяти пильну увагу, особливо з урахуванням необхідності приведення вимог щодо форми правочину у відповідність до сучасних вимог життя суспільства. Разом із тим для виявлення шляхів вдосконалення правового регулювання форм правочинів, необхідно дослідити засади

правового регулювання форм правочинів у їх історичному розвитку.

Стан дослідження. Незважаючи на те, що питанням форми правочину були присвячені численні наукові праці, як, наприклад, М. М. Агаркова, В. В. Вітрянського, Ю. С. Гамбарова, Д. М. Генкіна, О. В. Дзери, О. С. Іоффе, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Р. Й. Халфіної, Є. О. Харитоновна та інших, цікавим видається аналіз змін щодо правового регулювання форми правочинів, які відбулися у цивільному законодавстві протягом його розвитку.

Мета і завдання дослідження. Метою цієї статті є дослідження розвитку засад правового регулювання форм правочинів та виявлення закономірностей їх розвитку.

Виклад основних положень. На розвиток вчення про форму правочинів в Україні суттєво вплинула російська цивілістична доктрина, особливо у дореволюційний та радянський періоди, тому зупинимося детальніше на питаннях форми правочинів у російському праві.

Як зазначається у юридичній літературі, формалізм давнього російського права відрізнявся від формалізму римського приватного права. Перш за все, для стародавнього російського права не була характерною така кількість форм правочинів, як у Стародавньому Римі. Проте, і російському праву того часу були відомі різноманітні усні формули вчинення правочинів, запрошення свідків, які згодом могли підтвердити факт укладення правочину [1, с. 25-27].

Пізніше з'являються письмові форми правочинів. Зокрема, відомими є такі різновиди письмових актів: купчі, мінові, духові, данні, рядні, роздільні [2, с. 47-51]. Дотримання вимог щодо письмового оформлення правочинів було необхідною умовою їх дійсності.

У подальшому російське цивільне законодавство було перетворено під впливом Кодексу Наполеону. У результаті, як зазначає Л. В. Щенникова, формальний підхід хоча й було збережено, але він характеризувався бесисемністю [3, с. 9]. Перелік актів, якими підтверджувалися права на майно було закріплено у ст. 707 Зводу законів Російської імперії [4, с. 159-160]. Більш детальні правила посвідчення правочинів містились у Положенні про нотаріальну частину від 14 квітня 1866 року, відповідно до якого правочини, спрямовані на відчуження нерухомості вчинялись у присутності нотаріуса, у подальшому – старшого нотаріуса. При цьому акти, що вчинялись нотаріусом, називалися нотаріальними, а посвідчені старшим нотаріусом – кріпосними. Пізніше такий порядок було піддано критиці, після чого було розроблено проект вотчинного статуту, у якому передбачалося введення інституту вотчинних книг, куди мали вноситися записи про права на нерухомість. Проте цей проект також було піддано критиці та у результаті не було прийнято [3, с. 9].

У цілому можна зазначити, що у дореволюційній Росії спостерігався відхід від надмірної формалізації правочинів. У цивілістичній літературі того часу зазначалося, на противагу старому праву, сучасне право дотримується принципу безформності правочинів. На думку В. І. Синайського, цей принцип означає відсутність не будь-якої форми, а лише форми обов'язкової, недотримання якої тягне за собою ті чи інші невігідні наслідки. Науковець звертав увагу на те, що російське законодавство підділося значному впливу з боку французького законодавства, наприклад, саме слідує прикладу французького законодавця, було закріплено правило, згідно якому правочини на суму більше 300 рублів мали укладатись у письмовій формі [5, с. 163].

З точки зору форм правочинів вони поділялись на формальні та неформальні. Зокрема, як вказує В. І. Синайський, форма може мати значення «корпусу правочину». Це означає, що у разі недотримання вимог щодо форми правочину, нема і правочину як такого. Наприклад, для заповіту його корпусом буде письмова форма. Проте форма може мати і більш слабе значення для дійсності правочину. Так, у випадках, коли закон не вимагає письмової форми як корпусу правочину, недотримання цієї форми має наслідком лише неможливість доведення факту вчинення правочину за допомогою показань свідків [5, с. 163-164].

Щодо самого поняття форми правочину, у дореволюційній російській доктрині отримала поширення точка зору, згідно з якою, форма правочину розглядалася як форма вираження волі учасника цивільних відносин. Зокрема, Г. Ф. Шершеневич зазначав, що відповідність змісту правочину істинній волі особи та нормам об'єктивного права виявляється іноді недо-

статньою. Необхідно, щоб угода як визначення відносин між людьми виразилася зовні, прийняла форму, в якій можна було б розуміти її зміст. Вибір форми, найбільш відповідній волі сторін, залежить від їх розсуду. Нерідко закон вказує, що вираз волі має відбутись у певній встановленій їм формі. Форма угоди може бути або словесна, або письмова, з участю свідків або навіть органів влади [6, с. 118-199].

Дореволюційні дослідники вказували на важливість категорії форми правочину. Зокрема, Д. І. Мейер зазначав, що, як все існуюче має свої межі, які відокремлюють дане існуюче від інших предметів і контур яких складає форму, так і юридичні угоди існують у відомих формах і без них немислимі; форми ці не однакові, а різні, відповідно тому, як різними способами виражається воля [7, с. 131(208-209)]. Таку позицію підтримує і Р. Йєрринг, зазначаючи, що неформальних актів волі не буває [8, с. 362]. Проте, незважаючи на визнання важливості категорії форми правочину та приділення їй уваги у дослідженнях, у російському дореволюційному праві не склалося дієвого механізму регулювання форми правочину та закріплення речових прав на майно [3, с. 9].

За радянських часів проблема форми правочинів також не отримала свого наукового вирішення та належного законодавчого оформлення. Як зазначав Б. В. Покровський, питання про поняття та значення форми правочинів не звернув ще на себе належну увагу авторів, які займаються проблемами радянського цивільного права [9, с. 147]. Доктринальні вчення про форму правочину носять фрагментарний характер, більшість вчених обмежується дослідженням законодавчих положень щодо форми правочину. Як правило, міркування щодо форми правочинів вміщені у контекст дослідження правочину як такого, аналіз волі та волевиявлення.

У радянські часи продовжують розвиток ідеї, розроблені дореволюційними цивілістами. Зокрема, у радянські часи більшість вчених продовжує підтримувати думку, що під формою правочину слід розуміти форму вираження волі [10; 11, с. 80-81].

Як зазначають радянські дослідники, правочин є волевим актом, спрямованим на досягнення певного правового результату [12, с. 46]. Тобто основу правочину складає воля, яка є елементом внутрішнього світу людини [13, с. 96]. Проте, як зазначав І. Б. Новицький, поки внутрішнє рішення особи не отримало зовнішнього вираження, з ним не можуть пов'язуватися юридичні наслідки, оскільки внутрішні процеси залишаються невідомими для оточуючих і не можуть бути враховані у ділових відносинах [10, с. 180-457]. Для того, щоб воля особи набула юридичного значення, вона має бути виражена зовні, інакше вона не здатна впливати на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [14, с. 8; 15, с. 25]. Таким чином, визнаною є теорія, згідно якої під формою правочину розуміється форма волевиявлення.

Проте до поняття форми правочинів існує інший підхід, відповідно до якого формою правочину є спосіб закріплення (фіксації) волі. Такої думки дотримувалися О. С. Иоффе, О. А. Пушкін, В. С. Ем [16, с. 143; 17, с. 210; 18, с. 346]. Наприклад, О. А. Пушкін, погоджуючись з позицією щодо форми правочину як зовнішнього вираження волі, водночас зазначав, що, коли йдеться про форму правочину в спеціальному значенні цього поняття, то під формою правочинів необхідно розуміти форму, в яку втілюється волевиявлення, тобто вже об'єктивно виражена ззовні воля на здійснення правочину. В. С. Ем при визначенні письмової форми

правочину зазначав, що йдеться про волю осіб, котрі її здійснюють, закріплену (об'єктивовану) в документі, підписаному сторонами [19].

Слід зазначити, що іноді у юридичній літературі зустрічаються спроби розуміння форми правочину і в іншому значенні, зокрема, для позначення типових формулярів договорів [20, с. 61], проте ця думка піддається слушній критиці [9, с. 148]. У сучасній цивілістичній науці та цивільному законодавстві поняття форми правочину використовується у значенні способу волевиявлення [21, с. 169].

Підтримується у радянській літературі і концепція поділу правочинів на формальні та неформальні, розроблена дореволюційними цивілістами.

Так, Д. М. Генкін зазначав, що допустимим є поділ правочинів на формальні та неформальні, проте цей поділ є умовним. При укладенні неформальних угод сторона є повністю вільними у виборі способів вираження волі і можуть обрати більш прості або більш складні способи вираження на свій розсуд. У випадку вчинення формальних правочинів законом чи угодою сторін встановлено пряму вимогу щодо дотримання певної форми угоди або обмежено вибір контрагентами способів вираження волі (наприклад, не допускається усне вчинення правочину між юридичними особами). Науковець вказував, що закон встановлює недійсність правочину у випадку недотримання вимог щодо форми лише тоді, коли він відносить форму до сутності правочину, визнає її суттєвим елементом правочину. Вчений вважає, що у таких випадках слід говорити навіть не про недійсність, а про неукладеність правочину, оскільки у разі відсутності одного із суттєвих елементів необхідно визнавати, що правочин взагалі не відбувся [22, с. 399-400].

П. М. Стучка зазначав, що форма правочину буває: 1) обов'язковою та 2) загальноприйнятною, яка, проте, обов'язкового значення не має. Поступово в інтересах обороту відкидаються зайві формальності і залишаються лише формальності, мінімально гарантуючи достовірність, а іноді і законність правочину. Наслідки недотримання вимог щодо форми правочину можуть полягати у недійсності самого правочину, за загальним правилом, лише якщо це особо передбачено законом, зокрема, коли письмова форма складає сутність правочину [23].

Радянськими дослідниками було запропоновано і критерії класифікації форм правочину.

Д. М. Генкін зазначав, що правочини можуть бути вчинені на словах або у письмовій формі. Письмові правочини поділяються на прості та нотаріально посвідчені. Нарешті, деякі з правочинів потребують державної реєстрації. Усними вчений називав правочини, що вчиняються на словах. До таких правочинів він прирівнював вчинені шляхом мовчання або за допомогою конклюдентних дій [22, с. 401].

О. А. Красавчиков вказував, що основною формою вираження волі суб'єктів цивільного права є словесна форма, оскільки саме мова слугує найважливішим засобом людського спілкування. Враховуючи цю обставину, закон найбільш докладно регламентує вказану форму вираження волі суб'єктів права. Разом з тим він надає юридичного значення також і вираженню волі за допомогою реальних дій або мовчання [24, с. 222-226].

У підручнику під редакцією Я. Ф. Миколенко та П. Є. Орловського (авторами якого стали такі видатні цивілісти, як М. М. Агарков, С. М. Братусь, Д. М. Генкін та інші) також зазначається, що правочини можуть бути вчинені на словах (усна форма) або у письмовій формі. Письмові правочини поділяються на прості та

нотаріальні. У окремих випадках допускається вчинення правочину за допомогою конклюдентних дій, а іноді – шляхом бездіяльності. При цьому вказується, що письмовій та нотаріальній формам правочину закон у різних випадках надає різного значення. У деяких випадках викладення правочину у письмовій формі є настільки суттєвим її елементом, що поза письмовою формою правочин взагалі не існує [25].

Аналіз існуючих підходів до типології форм правочинів дозволяє дійти висновку, що за радянських часів формуються дві основні групи підходів до класифікації форм правочинів, які підтримуються і у сучасній цивілістиці.

Відповідно до першого підходу, прихильниками якого є О. А. Красавчиков, С. М. Братусь, С. О. Харитонов, форма угоди є способом вираження волі сторін, які беруть участь в угоді; форми угод поділяються на конклюдентну, мовчазну, словесну (усну) та письмову. На думку С. М. Братуса, форми правочинів поділяються на прямі, у яких воля осіб виражається прямо, на словах чи у письмовому документі, та непрямі, у яких воля виражається шляхом вчинення конклюдентних дій чи мовчанням [26, с. 74].

Конклюдентним є спосіб вираження волі, при якому звичайна при даних обставинах поведінка особи свідчить про її наміри (бажання) вчинити правочин на раніше відомих умовах. Вираження волі шляхом мовчання допускається лише у прямо передбачених законом або угодою сторін випадках. Проте, більш прийнятним способом вираження волі визнається словесний спосіб, коли судження про волю особи робиться на основі прямо висловленого бажання. Письмова форма дозволяє найбільш точно зафіксувати волю суб'єктів угоди і тим самим закріплює докази дійсних намірів сторін [24, с. 222-226; 27, с. 151-153].

Прихильники другого підходу, відповідно до якого під формою правочинів необхідно розуміти форму, в яку втілюється волевиявлення, тобто вже об'єктивно виражена ззовні воля на здійснення правочину, вважають, що в таку форму може втілюватися лише волевиявлення, виражене словами, тому правочини можуть здійснюватися в усній чи письмовій формі [19]. Прихильниками такого підходу є, зокрема, Д. М. Генкін, О. А. Пушкін, В. С. Ем [17, с. 210; 18, с. 344-346]. При цьому В. С. Ем зазначає, що правочини можуть вчинятися в усній формі, коли сторони виражають свою волю словами, завдяки чому воля сприймається безпосередньо, та в письмовій формі, коли воля осіб, що здійснюють правочин, закріплюється (об'єктивується) в документі, що підписаний особою чи особами, що здійснюють правочин, або уповноваженими на це особами; правочини, що вчиняються усно, можуть здійснюватися також шляхом конклюдентних дій та мовчання [18, с. 344-346]. Д. М. Генкін також підтримує думку про те, що мовчання та вчинення конклюдентних дій може бути прирівняне до словесної (усної) форми волевиявлення [22, с. 399-401].

На жаль, в останні роки не відбулося значних змін у науковій розробці поняття форм правочину. Тому позиції сучасних авторів мало чим відрізняються від позицій вчених, які працювали в 60-90-х роках. Як і раніше, збереглася неоднозначність у підходах до визначення поняття правочину та їх типології.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розробок у цьому напрямі. Підводячи підсумки, слід звернути увагу на те, що вимога дотримання певної форми стала виключенням із загального принципу свободи форми. У літературі немає єдності думок щодо

розуміння поняття «форма правочинів», що і зумовлює неоднакові підходи до класифікації правочинів. Аналіз підходів до визначення поняття форми правочину

дозволив дійти висновку, що під формою правочину слід розуміти спосіб вираження волі сторін, які беруть участь у правочині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Татаркина К. П. Форма сделок в гражданском праве России : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ксения Павловна Татаркина. – Томск, 2009. – 241 с.
2. Епифанова В. В. Форма сделки: теория и практика реализации в гражданском законодательстве : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Валерия Владимировна Епифанова. – Краснодар, 2009. – 178 с.
3. Щенникова Л. В., Староверов А. В. Теория формы сделки и практическое гражданское законодательство / Л. В. Щенникова, А. В. Староверов // Законодательство. – 2006. – № 11. – С. 8–13.
4. Кодификация российского гражданского права / Редкол. Алексеев С. С. и др. – Екатеринбург : Ин-т част. права, 2003. – 927 с.
5. Синайский В. И. Русское гражданское право / В. И. Синайский. – М. : «Статут», 2002. – 637 с.
6. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Спарк, 1995. – 556 с.
7. Мейер Д. И. Русское гражданское право : [в 2 ч.] / Д. И. Мейер. – [По испр. и доп. 8-му изд., 1902. Изд. 3-е, испр.]. – М. : Статут, 2003. – 830 с.
8. Иеринг Р. О существе юридического формализма вообще // Журнал Министерства юстиции. – 1860. – Т. 5. – Ч. 2. – С. 361–404.
9. Покровский Б. В. Понятие и значение письменной формы сделок в советском гражданском праве / Б. В. Покровский // Труды института философии и права Академии Казахской ССР. – Алма-Ата, 1960. – Т. 4. – С. 147–173.
10. Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность / И. Б. Новицкий // Новицкий И.Б. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. – Т. I. – М. : Статут, 2006. – 460 с.
11. Советское гражданское право : учебник / Под ред. проф. О. Н. Садикова – М. : Юрид. лит., 1983. – 464 с.
12. Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков // Советское государство и право. – 1946. – №№ 3–4. – С. 41–55.
13. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. – М. : Госюриздат, 1958. – 183 с.
14. Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву / Ф. С. Хейфец. – М. : Юрайт, 1999. – 164 с.
15. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление (Очерки теории, философии и психологии права) / В. А. Ойгензихт. – Душанбе : Дониш, 1983. – 250 с.
16. Иоффе О. С. Советское гражданское право / О. С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1967. – 494 с.
17. Советское гражданское право : учебник. Ч. 1 / Бару М. И., Волошко С. Д., Жуков В. И., Запорожец А. М., и др. ; Под общ. ред.: Маслов В. Ф., Пушкин А. А. – 2-е изд., перераб. и доп. – Киев : Вища шк., 1983. – 462 с.
18. Гражданское право: В 2 т. : учебник / Отв. ред. проф. Е. А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Том I. – М. : Издательство БЕК, 2003. – 816 с.
19. Гудзь О. Еволюція форм правочинів – від усної до «електронної» / О. Гудзь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://justinian.com.ua/article.php?id=2078>.
20. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право : Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 1998. – С. 681 с.
21. Цивільне право України : підручник : У 2-х кн. / О. В. Дзера (керівник авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 1 – 720 с.
22. Советское гражданское право. Учебник. Т. 1 / Братусь С. Н., Генкин Д. М., Лунц Л. А., Новицкий И.Б.; Под ред.: Генкин Д. М. – М. : Госюриздат, 1950. – 495 с.
23. Стучка П. И. Курс советского гражданского права. Том 2. Общая часть гражданского права / П. И. Стучка. – М. : Издательство Коммунистической академии, 1929. – 376 с.
24. Советское гражданское право : учебник : В 2-х т. – Т.1 / Т. И. Илларионова, М. Я. Кириллова, О. А. Красавчиков и др.; Под ред. О. А. Красавчикова. – [3-е изд., испр. и доп.] – М. : Высшая школа, 1985 – 544 с.
25. Гражданское право. Ч. 1 : учебник для юрид. вузов / Под ред. Я. Ф. Миколенко, П. Е. Орловского. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. – 280 с.
26. Гражданское право : учебник для юридических школ / Земелева М. В. и др., под ред. проф. С. Н. Братуся. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1944. – 343 с.
27. Харитонов Е. О. Гражданское право: Частное право; Цивилистика; Физические лица; Юридические лица; Вещное право; Обязательства; Виды договоров; Авторское право; Представительство : учеб. пособие / Е. О. Харитонов, Н. А. Саниахметова. – К. : А.С.К., 2001. – 830 с.